

Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС

Сергій Стоєцький,
виконуючий обов'язки вченого секретаря
Інституту європейських досліджень
НАН України

На основі порівняльного аналізу даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003 – 2005 роках з'ясовуються параметри впливу приєднання Польщі до Європейського Союзу на загальну динаміку товарообігу між двома країнами. Окрема увага звертається на ставлення польської сторони до зусиль України з отримання статусу країни з ринковою економікою, вступу до СОТ і створення зони вільної торгівлі з ЄС.

Республіка Польща – один з найважливіших торговельних партнерів України. За даними Держкомстату України, на Польщу припадає 3,5 % експортних поставок за січень – серпень 2006 року, що становить четверту позицію в переліку найбільших країн-імпортерів українських товарів [1]. Частка Польщі в імпорті до України за цей період становить 4,5 %, що також є четвертим показником в загальному переліку [1]. Товарообіг між країнами за результатами першого півріччя 2006 року становив 2183,0 млн. дол. США, що на 121,3 % перевищує показник 2005 року [2].

Значний вплив на розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною і Польщею справляє приєднання Польщі до ЄС в травні 2004 року. Наскільки нам відомо, експерти це питання спеціально ще не досліджували. Однак вітчизняні науковці й міжнародні дослідницькі колективи здійснили аналіз та прогнозування перспектив торговельно-економічного співробітництва між Україною та ЄС в контексті розширення Євросоюзу [3]. Зокрема, в одній з праць дуже стисло проаналізовано перспективи українського експорту на польському ринку внаслідок приєднання Польщі до ЄС [4]. Її автори вважають, що розширення ЄС має позитивно вплинути на позицію українських експортерів, аргументуючи це тим, що тарифи ЄС „суттєво менші за тарифи Польщі на головні товари українського експорту” [4, с. 21].

Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС

Сергій Стоєцький

Отже, наша мета – встановити, яким чином вступ Польщі до ЄС позначився на торговельно-економічному співробітництві між нею та Україною, як можна його загалом оцінити на основі порівняльного аналізу офіційних статистичних даних, що характеризують економічну співпрацю двох країн у 2003 – 2005 роках, а також висвітлити ставлення Польщі до перспектив розвитку торговельно-економічного співробітництва між ЄС та Україною.

Слід підкреслити, що українське керівництво свого часу продемонструвало позитивне ставлення до розширення ЄС, вбачаючи в цьому явищі низку сприятливих для України чинників. Водночас розширення створювало не лише нові можливості для розвитку співробітництва, а й чимало серйозних викликів, які потенційно суперечили українським інтересам, зокрема стосовно позицій на зовнішніх ринках. Тому загалом не дивно, що коли 1998 року Україна запропонувала Польщі, Чехії та Угорщині консультації щодо їх інтеграції з ЄС, то в першу чергу вона звернула увагу на негативні для себе аспекти розширення [5].

У відповідь польська сторона намагалася привернути увагу України насамперед до позитивних аспектів приєднання Польщі до ЄС. Представники польської влади в переговорах з українськими партнерами підкреслювали, що, ставши членом ЄС, Польща прагнутиме представляти інтереси України так, як це вона робила й раніше [5].

За оцінками вітчизняних експертів, розширення ЄС має істотно вплинути на розвиток торговельно-економічних відносин між Україною та Євросоюзом. Вважається, що після розширення ЄС його ринок має перетворитися на головний експортний товарний ринок України [6]. 2002 року зовнішньо-торговельний оборот України з десятьма країнами-кандидатами становив 4 млрд. дол. США, причому нашим найбільшим торговельним партнером серед них була Польща, на яку разом з Угорщиною і Словаччиною припало майже 2/3 обсягів зовнішньої торгівлі товарами [6]. 2004 року експорт товарів і послуг до 25 країн ЄС становив 11,3 млрд. дол., що становить 29,8 % від загальних показників [7]. Для порівняння: 2004 року сукупний експорт до країн СНД становив 11,01 млрд. дол. або 29 %, в тому числі 18 % до Росії [7].

Напикінці 2003 року під час VI спільного засідання комітету „Україна – ЄС” представники української сторони передали європейській стороні позиційний документ щодо можливих змін у відносинах України з країнами-кандидатами на вступ до ЄС у зв'язку з його розширенням. В цьому документі на основі розрахунків Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України загальні орієнтовні втрати України від приєднання десяти країн-кандидатів до єдиної тарифної політики і політики торговельного захисту ЄС в короткостроковій перспективі (2004 – 2005 рр.) було визначено в межах 249,0 – 349,2 млн. дол. США [8].

Обговорення наслідків розширення ЄС для відносин між ЄС та

Україною відбулося в межах Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) – базового документа, який визначає двосторонні відносини і який набрав чинності 1998 року на період 10 років. У Спільній доповіді щодо виконання УПС (березень 2003 р.) сторони відзначили прагнення отримати всі переваги від процесу розширення для поліпшення своїх двосторонніх відносин та підтвердили готовність долати виклики, що постануть перед ними у зв'язку з цим. Зокрема, Україна заявила про позитивне сприйняття розширення ЄС і схвалення його як шляху до реалізації власного європейського порядку денного [9].

Однак невдача сторін у тому, як детальніше окреслити це питання в Спільній доповіді з виконання УПС, засвідчила факт поважних розбіжностей між ними в оцінках наслідків розширення. Тоді як Україна висловила стурбованість тим, що мало було зроблено для вирішення можливих проблем, пов'язаних з розширенням (включаючи візовий режим, вплив на торгівлю і співробітництво між діловими колами), ЄС спокійно й оптимістично підкреслював, що можливості, які виникли у зв'язку із розширенням, переважатимуть можливі труднощі, і що всі необхідні законодавчі, регулятивні та інституційні заходи будуть вжиті у відповідний час, коли процес приєднання буде завершено [9].

Звичайно, настільки благодушне і, частково, байдуже ставлення єєсівської сторони до окресленого Україною кола проблем аж ніяк не могло її задовольнити. Україна запропонувала ЄС систему компенсаційних заходів, які допомогли б подолати негативні для неї наслідки розширення, а також розпочала двосторонній діалог з усіма країнами-кандидатами [10]. Крім того, Україна виступила проти формального, на її думку, підходу ЄС до поширення на нових членів Союзу УПС – головного українсько-єєсівського документа, прагнучи до підписання окремих документів з кожною країною-кандидатом [10], але так і не досягла успіху в цьому питанні; 30 березня 2004 року в Брюсселі сторони парафували протокол про поширення УПС на всі десять нових членів ЄС [11].

Товарообіг між Україною і Польщею (після зниження в період 1997 – 1999 роках з 1622,3 млн. дол. США до 1041,6 млн. дол. США) від початку нового століття характеризується тенденцією до постійного зростання, що дозволило 2003 року вийти на рівень 2305,8 млн. дол. [12]. При цьому експорт товарів з України до Польщі зріс у 2001 – 2003 роках з 449,3 до 744,6 млн. дол. [12].

Аналіз структури товарного експорту України в Польщу свідчить про його високу сконцентрованість, яка набула сталого характеру. В 1999 – 2003 роках серед десяти товарних груп три найбільші (мінеральні продукти, недорогоцінні метали та продукція хімічної промисловості) становили в середньому 84,14 % його загальної структури, зокрема 85,4 % 2003 року [13].

Експорт послуг до Польщі за даними 2002 року на 56,3 % складався з

Сергій Стоєцький

транспортних послуг, в першу чергу – залізничного і повітряного транспорту. На другому місці були послуги з ремонту (18,9%), на третьому – подорожі (10, %) [14].

Отже, структура експорту України до Польщі напередодні розширення ЄС була подібною до структури українського експорту на ринок ЄС: переважання в товарному експорті груп, що репрезентують галузі з незначним рівнем технологічності та виробництва доданої вартості, а в сфері експорту послуг – транспортних послуг [14, с. 22 – 23].

На початку 2004 року посольство Польщі в Україні оприлюднило дослідження на тему можливих економічних наслідків розширення ЄС для двосторонніх відносин. Загальний висновок був оптимістичним: офіційна Варшава очікувала збільшення українського експорту протягом 2004 року. Головним аргументом авторів дослідження було очікуване зниження митних зборів у Польщі на більшість товарних груп [15]. Польська сторона прогнозувала зниження рівня митного захисту польського ринку через використання після вступу до ЄС Спільного митного тарифу та його розширеної, так званої користувальницької версії у вигляді Інтегрованого митного тарифу ЄС [16]. Та водночас згадувалося й про підвищення мита, хоча й на „невелику групу товарів” [16]. Натомість ми не помітили згадок про вплив чинника нетарифних обмежень в польсько-українській торгівлі.

Порівняльний аналіз даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003, 2004 і 2005 роках свідчить, що вступ Польщі до ЄС в короткостроковій перспективі (2004 – 2005 рр.) не позначився негативно на загальній динаміці товарообігу. Він зріс до 3061,9 млн. дол. в 2004 р. та до 3599,7 млн. дол. в 2005 році, а показники за перше півріччя 2006 року (2183,0 млн. дол.) [12] дозволяють припустити, що позитивна динаміка збережеться і надалі.

Проте оцінка динаміки українського експорту до Польщі не така однозначна: якщо 2004 року товарний експорт з України зріс до 1038,5 млн. дол., то 2005 року він становив 1015,6 млн. дол., тобто відбулося зниження показників на 22,9 млн. дол., тоді як польський експорт в Україну зріс на 560,7 млн. дол. [12].

В структурі українського експорту 2004 року в двох товарних групах з десяти („продукція легкої промисловості” та „інші вироби”) відбулося зниження його вартості на 3,1 млн. дол., натомість зростання в трьох вищенаведених найбільших групах становило 255,9 млн. дол. [13]. Проте наступного року відбулося зниження сукупного показника в трьох найбільших групах на 51,4 млн. дол., що було пов’язане із значним зниженням у групі „мінеральні продукти” – з 490,3 млн. дол. 2004 року до 342,2 млн. дол. 2005 року [13], тобто на 148,1 млн. дол. Підкреслимо, що це єдина з товарних груп українського експорту до Польщі, показники якої знизилися 2005 року [13].

На жаль, на основі наявних матеріалів важко сказати, якими є причини цього явища, зокрема, чи мали вплив чинники, які українською стороною

при розробці прогнозів розглядалися як такі, дія яких буде зумовлена розширенням ЄС. Але можна помітити, що приріст в експорті мінеральної продукції загалом в експорті товарів з України демонструє сталу тенденцію до зниження: якщо 2003 року показник приросту становив 60 %, то 2004 року – 23,6 %, 2005 року – 9 %, а за результатами першого півріччя 2006 року зафіксовано від’ємний показник 27,6 % [17].

Слід також зазначити, що Польща намагалась на рівні інституцій ЄС сприяти вирішенню проблемних для України питань, зокрема, тих, які водночас стосуються й польських економічних інтересів. Так, офіційна Варшава повідомила про намір лобіювати в ЄС збільшення української квоти на сталеливарну продукцію, оскільки польські імпортери були зацікавлені в імпорті сталі з України, яка за ціною на 20 % дешевша від польської [18].

Щороку польські покупці закуповували близько 400 тис. т української сталі [19], що 2002 року становило близько 50 % сукупного обсягу українського експорту сталі на ринки десяти країн-кандидатів. Тому коли на початку травня 2004 року відбулося засідання комітету 133 Європейської Комісії (ЄК), що опікується торговельними питаннями ЄС, представники міністерства економіки Польщі закликали до прискорення переговорів ЄК з Україною стосовно збільшення експортної квоти на українську сталь на 2004 рік до 500 - 600 тис. т [19], оскільки через протиріччя між ЄС і Україною у сфері торгівлі металопродукцією ЄС спочатку встановив для України на 2004 рік автономну квоту обсягом 184,546 тис. т [20]. Відповідна угода була парафована представниками ЄС та України в Брюсселі 22 червня 2004 року [21].

Щоправда, існує і протилежний погляд на відносини між Україною та Польщею у сфері торгівлі сталеливарною продукцією, згідно з якою „Польща, Чехія та Угорщина протягом трьох останніх років перед вступом до ЄС, можливо, не без узгодження з Єврокомісією, постійно перебували в стадії порушення та проведення спеціальних розслідувань проти імпорту сталі з України, та, як наслідок, запровадили квоти, які істотно обмежили доступ української продукції на їх ринки” [20].

З іншого боку, ми ще не маємо підтвердження цієї інформації з інших джерел. За даними Торговельно-економічного відділу посольства Польщі в Україні, вартість імпорту недорогоцінних металів з України становила 2001 року 98,2 млн. дол., 2002 року – 93,2 млн. дол. (відбулося певне зниження), 2003 року – 154,7 млн. дол. (відбулося значне зростання – на 166 %) [13].

Аналізуючи ставлення Польщі до перспектив розвитку торговельно-економічного співробітництва між ЄС та Україною, слід звернути увагу на ставлення польської сторони до зусиль України з отримання статусу країни з ринковою економікою, вступу до Світової організації торгівлі (СОТ) та створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС як важливих елементів

економічних відносин України з ЄС та з Польщею як його членом.

Можливість створення ЗВТ між Україною та ЄС обумовлюється в Угоді про партнерство і співробітництво. Згідно з ст. 4 цієї Угоди, Рада з питань співробітництва у червні 1998 року переглянула ситуацію щодо можливості створення ЗВТ України з ЄС і погодилася, що виконання Угоди і приєднання до СОТ мають бути пріоритетами для України [22].

В листопаді 1999 року було завершено спільний аналіз економічної здійсненності проекту ЗВТ, який показав, що перед будь-яким новим спільним розглядом питання ЗВТ має бути досягнутий значний прогрес на шляху приєднання України до СОТ [22]. Водночас робилися суттєві зауваження про те, що передумовою ЗВТ є створення здорового інвестиційного клімату, чому мають сприяти цілеспрямовані й стійкі макроекономічні та адміністративні реформи, а також про те, що перш ніж розглядати можливість укладання нових угод положення УПС мають бути значною мірою виконані [22].

Однак забезпечення виконання перелічених умов Україною здавалося досить проблематичним. Незважаючи на відзначений ЄС прогрес України в переговорному процесі щодо приєднання до СОТ, а також наявність позитивних результатів у впровадженні економічних реформ, ЄС закликав українську сторону надавати пріоритет забезпеченню повного виконання своїх зобов'язань щодо торгівлі згідно з УПС та звернув увагу на низку елементів, які ще потрібно реалізувати (це, зокрема, остаточне впровадження податкової реформи та широкомасштабна приватизація) [22].

Слід зазначити, що ЄС був першим серед сторін, з якими Україна завершила переговори про вступ до СОТ та підписала 18 березня 2003 року відповідний протокол [23]. Щодо питання ЗВТ позиція ЄС залишилась незмінною, як це було окреслено у Спільній доповіді з виконання УПС в березні 2003 року [22]. Під час саміту Україна – ЄС у Гельсінкі (27 жовтня 2006 р.) єсівська сторона вкотре підтвердила свою позицію з цього питання, заявивши, що створенню ЗВТ має передувати вступ України до СОТ [23]. Між іншим, ЄС розглядає створення ЗВТ з нашою країною як основний елемент нової базової угоди [23].

Питання про членство України в СОТ поставало в українсько-польських відносинах і раніше, що обумовлювалося спробами України приєднатися до Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю (ЦЕФТА), укладеної в грудні 1992 року країнами Вишеградської групи. Польща підтримала спроби України долучитися до ЦЕФТА, однак Україні не вдалося досягти прогресу в цій справі [24].

В середині 1990-х років українське керівництво усвідомлювало, що одним з кроків на шляху приєднання до ЦЕФТА є вступ країни до СОТ. Польща, як і інші члени ЦЕФТА, теж наголошувала на цьому [25]. З іншого боку, після вступу Польщі до ЄС справа приєднання України до ЦЕФТА

тепер безпосередньо не перебуває в контексті українсько-польських відносин.

Подібною є і позиція Польщі щодо надання ЄС Україні статусу країни з ринковою економікою. Цей статус важливий в контексті антидемпінгових заходів, під які часто потрапляє українська продукція на зовнішніх ринках.

Антидемпінгові заходи стали серйозною перешкодою на шляху українських експортерів до ринку ЄС. З 1 січня 1995 року по 30 червня 2003 року на ЄС припадали 8 із 48 (17 %) ініційованих проти України антидемпінгових розслідувань і 9 із 43 (21 %) запроваджених проти неї антидемпінгових заходів [26]. Загалом на Україну припадає 3 % ініційованих ЄС проти інших країн антидемпінгових розслідувань та 5 % запроваджених антидемпінгових заходів, що за частки нашої країни в торгівлі ЄС у 0,4 % є надзвичайно високим показником. За інформацією експертів, 2002 року загальний обсяг української продукції, що підпадала під антидемпінгові заходи з боку ЄС та десяти країн-кандидатів, оцінювався в 41 млн. дол. [26]. На початок 2006 року в ЄС проти України діяли 10 антидемпінгових заходів [27]. Те, що Україна не має статусу країни з ринковою економікою, спричиняло порушення антидемпінгових розслідувань проти вітчизняних виробників за дискримінаційними процедурами. При цьому вартість продукції розраховувалась за допомогою аналогій з так званою сурогатною країною, в результаті чого український виробник отримував загороджувальне мито в 100 – 200 % [26].

Офіційна Варшава неодноразово заявляла про свою підтримку України в цьому питанні, однак його вирішення перебувало в площині відносин ЄС – Україна. В першій половині травня 2004 року ЄК направила урядові України висновки щодо прохання про надання ринкового статусу. Визнавши та привітавши значний прогрес, досягнутий Україною на шляху виконання відповідних умов, ЄК звернула увагу на поточну невирішеність питань стосовно втручання держави в ціноутворення і банкрутства [22]. І хоча, за твердженнями деяких українських журналістів, уряд В. Януковича дав Європейській комісії ґрунтовні роз'яснення з цих питань [28], позиція її залишилась незмінною. Лише наприкінці 2005 року ЄС надав Україні статус країни з ринковою економікою. При цьому слід мати на увазі, що цей статус країни поки що не допомагає українським підприємствам – експортерам металопродукції на ринок ЄС уникнути дискримінаційних та недружніх дій з боку ЄК при проведенні антидемпінгових розслідувань (це засвідчує встановлення 27 червня 2006 року регламентом Ради ЄС № 954/2006 антидемпінгових заходів на імпорт в ЄС деяких видів безшовних труб і трубок походженням з Росії, Румунії, Хорватії та України) [29].

Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС

Сергій Стоєцький

Основні висновки

Питання про вплив приєднання Польщі до ЄС на розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною та Республікою Польща досі не отримало належного наукового висвітлення.

В цілому можна констатувати, що польська держава намагалась в міру своїх можливостей сприяти пом'якшенню негативних для України наслідків розширення ЄС, тим більше, що в окремих аспектах під загрозою опинились і польські інтереси. Проте в цій справі Польща, вочевидь, не мала стільки можливостей для самостійного маневру, як при вирішенні „візового питання” (на період до приєднання до Шенгенської угоди), оскільки ЄС не схвалив ідею України про поширення двосторонньої Угоди про партнерство і співробітництво на нових членів Союзу шляхом підписання окремих документів з кожною країною-кандидатом.

Тим не менше, порівняльний аналіз даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003 – 2005 роках свідчить, що вступ Польщі до ЄС наразі не позначився негативно на загальній динаміці товарообороту між країнами. Оцінка динаміки українського експорту до Польщі в цей період потребує більшої уваги, оскільки 2005 року відбулося певне зниження його показників порівняно з 2004 роком, що було пов'язано із значним зниженням показників в одній з трьох найбільших товарних груп – „мінеральні продукти”. З іншого боку, на основі наявних матеріалів важко встановити, чи в цьому випадку мав місце вплив чинників, які при розробці прогнозів розглядалися українською стороною як такі, дія яких буде зумовлена розширенням ЄС.

У подальшому способом вирішення багатьох проблемних питань економічного співробітництва України з ЄС може стати укладення угоди про вільну торгівлю. Офіційна Варшава завжди демонструвала позитивне ставлення до зусиль України, спрямованих на створення ЗВТ з ЄС, а також до надання Україні статусу країни з ринковою економікою та її вступу до СОТ. Також очевидно, що позитивне вирішення цих завдань залежить передусім від зусиль української сторони.

З огляду на актуальність дослідження тематики сучасних українсько-польських відносин, вивчення їх економічної складової і надалі становитиме значний інтерес, особливо якщо йдеться про ширший контекст взаємин між Україною та ЄС. Зокрема, уваги потребують питання про вплив розширення ЄС на розвиток співпраці між Україною та Польщею в інвестиційній сфері, у сфері енергетики, транскордонного співробітництва тощо.

Література:

1. „2000”. – 2006. – 20.10. – С. Е1
2. WEN w Kijowie. Polsko-ukrańska wymiana towarowa w latach 1992 –

2006 // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html.

3. **П'ятницький В.** Деякі аспекти торговельно-економічного співробітництва України і ЄС // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. № 2. – С. 65–78; Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна”. – К.: „К.І.С.”, 2004. – С. 12 – 30, 60 – 64; **Сіденко В., Барановський О.** Важкий шлях до ринку Європейського Союзу // Дзеркало тижня. – 2004. – 10.01. – С. 1, 8; Wincej niz sasiedztwo: Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport koncowy. – Warszawa – Kijow: Fundacja im. Stefana Batorego, Miedzynarodowa Fundacja „Odrodzenie”, 2004. – S. 72 – 74.

4. Розширення Європейського Союзу ... – С. 21 – 23.

5. **Cieslik M.** Stosunki z Ukraina // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej: 1999. – S. 178.

6. **Сіденко В., Барановський О.** – Вказ. пр. – С. 1.

7. Ukraina i swiat // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html.

8. Розширення ЄС: можливі наслідки для України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 15.01. – С. 8.

9. Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (Березень 2003 року) // Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна”. – К.: „К.І.С.”, 2003. – С. 143.

10. **Чалий О.** „Ми – хороші учні Європейського Союзу” // Дзеркало тижня. – 2003. – 15.11. – С. 4.

11. Kijow bardziej ugodowy niz Moskwa // Rzeczpospolita. – 2004. – 31.03. – S. B2.

12. WEN w Kijowie. Polsko-ukrainska wymiana towarowa ...

13. WEN w Kijowie. Struktura obrotow towarowych Polski z Ukraina w 1999 – 2006 r. w grupach // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html

14. Розширення Європейського Союзу ... – С. 22.

15. **Сироватка С.** Два фронти. Стратегічні питання економічних відносин Польщі й України залишаються без відповідей // День. – 2004. – 29.01. – С. 5.

16. **Оніщук М.** Польсько-українські відносини після вступу Польщі в ЄС: більше оптимізму // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – вип. № 4. – С. 57 – 58.

17. Podstawowe wielkosci i wskaźniki rozwoju gospodarczego Ukrainy // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html].

18. **Сироватка С.** – Вказ. пр.; **Michalski A., Sielanko A.** Rynek sie przyzwyczaja // Rzeczpospolita. – 2004. – 10.05. – S. B2.

Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею
після приєднання Польщі до ЄС

Сергій Стоєцький

19. **Michalski A., Sielanko A.** – Op. cit.
20. **Рябокоть О.** Правові аспекти торгівлі сталлю в світлі розширення ЄС // Дзеркало тижня. – 2004. – 20.03. – С. 10; Збільшили б квоти – не знали б турботи ... // Дзеркало тижня. – 2004. – 20.11. – С. 8.
21. Збільшили б квоти ...; Україна і ЄС домовилися про „металеву” квоту // Дзеркало тижня. – 2004. – 26.06. – С. 10.
22. Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство ... – С. 146.
23. **Bielecki J.** Ukraina u progu WTO // Rzeczpospolita. – 2003. – 19.03. – S. B3.
23. **Гетьманчук О.** Євроінтеграція уповільненої дії // Дзеркало тижня. – 2006. – 28.10. – С. 5.
24. **Zieba R.** Promocja interesow narodowych Ukrainy // Polska w Europie na przelomie wiekow / Pod. red. J. Stefanowicza. – Warszawa: Instytut Studiow Politycznych PAN, 1997. – S. 101–102.
25. **Cieslik M.** – Op. cit. – S. 181.
26. **Сіденко В., Барановський О.** – Вказ. пр. – С. 8.
27. **Мальський О.** Ринковий статус країни: трохи історії та теорії // Дзеркало тижня. – 2006. 11.03. – С. 12.
28. **Силіна Т.** Помаранчі на снігу // Дзеркало тижня. – 2005. – 29.01. – С. С. 4.
29. „2000”. – 2006. – 29.09. – С. Е6; **Гончарук А.** Україна для Європи: політика, труба, економіка ... // Дзеркало тижня. – 2006. – 24.06. – С. 1, 8; **Маскалевич І.** Труба без Євроінтеграції // Дзеркало тижня. – 2006. – 20.05. – С. 1, 7; **Маскалевич І.** Особливості нарізки для Єврокомісії ... // Дзеркало тижня. – 2006. – 18.03. – С. 10; **Ритов О.** Європейці позбавляють Україну тисяч робочих місць // Дзеркало тижня. – 2006. – 29.04. – С. 12.